

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 4

**www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR	
Shuhrat Sirojiddinov	
 BOSH MUHARRIR	
O'RINBOSARI	
Karomat Mullaxo'jayeva (o'zbek)	
Qosimjon Ma'murov (ingliz)	
 MAS'UL KOTIB	
Ozoda Tojiboyeva	
 TAHRIR HAY'ATI	
Zaynobiddin Abdirashidov	
Karl Rayxl (Germaniya)	
Seyhan Tanju (Turkiya)	
Kamol Abdulla (Ozarbayjon)	
Vahit Turk (Turkiya)	
Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)	
Benedek Peri (Vengriya)	
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)	
Eunkyung Oh (Koreya)	
Mark Toutant (AQSh)	
Boqijon To'xliyev	
Qosimjon Sodiqov	
Nurbboy Jabborov	
G'aybulla Boboyorov	
Vali Savash (Turkiya)	
Kimura Satoru (Yaponiya)	
Hamidulla Dadaboyev	
Aftondil Erkinov	
Rashid Zohidov	
Baxtiyor Abdushukurov	
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)	
Dilnavoz Yusupova	
Qo'ldosh Pardayev	
Elchin Ibrohimov (Ozarbayjon)	
Nodirbek Jo'raqo'ziyev	

MUNDARIJA	
 MATNSHUNOSLIK	
Oysara Madaliyeva	
“Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalari” katalogi va uning ilmiy qimmat	4
 Orzigul Hamroyeva	
Abu Zakariyyo (Al-Xatib) at-Tabriziyning “Al-kafif il-aruz va al-qavofiy” (Aruz va qofiyaga oid kifoya) asarida aruz va qofiya tadqiqi	20
 Jasurbek Mahmudov	
Manbalarda futuvvat talqini	34
 Alisher Mahmudov	
Olmon adabiyotida salib yurishlariga oid tarixiy bitiklar (G.E.Lessing asarlari misolida)	46
 ADABIYOTSHUNOSLIK	
Yulduz Abdulhakimova	
Navoiy va Fuzuliy dostonlarining kompozitsion qurilishi	76
 Fayzulla Iskandarov	
Me'roj na'tlarda qorong'u kecha tasviri	92
 Oyjamol Boboqulova	
Rind, rindlik va rind timsoli etimologiyasi xususida	107

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva (Uzbek)	
Kasimjon Mamurov (English)	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Zaynabiddin Abdirashidov	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibeyli (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Mark Toutant (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Kasimjan Sadikov	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Vali Savash (Turkey)	
Onal Kaya (Turkey)	
Kimura Satoru (Japan)	
Vahit Turk (Turkey)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bakhtiyar Abdushukurov	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Yusupova Dilnavoz	
Kuldosh Pardaev	
Elchin Ibrahimov (Azerbaijan)	
Nodirbek Jurakuziev	

CONTENTS	
 TEXTOLOGY	
Oysara Madalieva	
Catalog of “Navoi Manuscripts in Turkish Libraries” and its contribution to Navoi studies	4
 Orzigul Hamroeva	
A study of rhyme and rhyme in Abu Zakariyya (Al-Khatib) at-Tabrizi's “Al kafi fi-l aruz va-l qavafiy”	20
 Jasurbek Mahmudov	
The interpretation of futuvvat in the sources	34
 Alisher Mahmudov	
Historical Inscriptions about the Crusade in German Literature (on the example of G.E.Lessing's works)	46
 LITERATURE	
Yulduz Abdulhakimova	
Compositional Structure of Navai and Fuzuli's Epic Poems	76
 Fayzulla Iskandarov	
Image of a dark night in Miraj nats	92
 Oyjamol Bobokulova	
About the etymology of Rind and Rind symbol	107

**ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE****Olmon adabiyotida salib yurishlariga
oid tarixiy bitiklar****(G.E.Lessing asarlari misolida)**Alisher Mahmudov¹**Abstrakt**

Maqolada XVII–XVIII asrlarda Gʻarbiy Yevropa adabiyoti, xususan, fransuz adabiyotida mavjud salib yurishlariga oid tarixiy maʼlumotlarning olmon adiblari ijodiga taʼsiri oʻrganilgan. Salib yurishlari tasviri vositasida tolerantlik va gumanizm motivlarining talqin etilishi xususida fikr yuritilgan.

Mazkur davr maʼrifatparvarlari asarlaridagi asosiy gʻoya musulmonlar va nasroniyar oʻrtasidagi oʻzaro hamjihatlik va totuvlik rishtalarini musrahkamlash hamda Gʻarb va Sharq oʻrtasidagi munosabatlarni barqarorlashtirish edi. Olmon maʼrifatparvari Gotthold Efraim Lessing dramalarida yahudiy, nasroniy va musulmonlar raqiblar emas, balki bir-biriga hamkor-sherik sifatida tasvirlanadi.

Maqolada adibning bugun va kelajak oldida turgan, bartaraf etish zarur boʻlgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy masalalarga yechim topgani hamda dunyoda dinlararo va madaniyatlararo bagʻ-rikenglik, insonparvarlik gʻoyalarini kengroq targʻib etishga oʻz hissasini qoʻshgani ilmiy asoslanadi.

Kalit soʻzlar: *salib yurishlari, tolerantlik, gumanizm, maʼrifatparvarlik, yahudiy, nasroniy va musulmonlar, hamkor-sherik.*

Kirish

Jahon xalqlari madaniyati oʻrtasidagi aloqalar asrlar osha davom etib kelmoqda. Tarixdan maʼlumki, Sharq va Gʻarb xalqlari sivilizatsiyasi taraqqiyotida yahudiy, nasroniy va islom dinining taʼsiri

---

¹ Mahmudov Alisher Yoʻldoshevich – filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), Qarshi davlat universiteti.

E-pochta: alischer-2473@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3570-349X

Iqtibos uchun: Mahmudov A.Y. 2021. “Olmon adabiyotida salib yurishlariga oid tarixiy bitiklar (G.E.Lessing asarlari misolida)”. *Oltin bitiglar* 4: 46—75.

katta bo'lgan. Bu ta'sir ildizlarini O'rta asrlardan, xususan, salib yurishlari davri tarixidan boshlab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, bu jarayon X–XII asrlarda nasroniy va islom madaniyati taraqqiyoti davrida yaqqol ko'zga tashlanishi alohida e'tiborga molik.

Salib yurishlari yevropaliklarga Sharq madaniyatini "tanitib qo'yishda" o'ziga xos ahamiyat kasb etdi. Ispaniya va Sitsiliyadagi musulmonlar bilan bo'lgan munosabatlar Yevropadagi nasroniy-larga antik davr ilmiy manbalarini davom ettirish va sharqona ma'lumotlar bilan boyitib borish imkoniyatini yaratib berdi. Bu imkoniyatlar XII asrning oxirlarida tabiatshunoslik, tibbiyot va falsafa sohalarini yanada boyitdi. Shu bilan birga, islom madaniyati va uning tarixini chuqur o'rganishga ham yo'l ochib berdi. 1187-yili Salohiddin tomonidan tor-mor etilgan salib yurishi cherkov sohibla-rining ko'zini ochdi. Ruhan qurollangan saratsin (musulmon xalqlar-ining qadimiy nomlanishi)lar "Qur'on"ni o'rganishga kirishdilar.

1187-yili sulton Salohiddin nasroniy din beshigi bo'lgan muqaddas Quddus (Iyerusalim) shahrini egallagach, G'arbiy Yevro-pa qirolliklari Angliya qiroli Richard Sheryurak boshchiligida kat-ta armiya bilan Sharqqa qarab yurish qiladilar. Biroq sulton Salo-hiddinning kuchli armiyasi ularni to'xtatdi. Richard Sheryurak o'z maqsadiga erisholmagach, sulton Salohiddin bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi.

Sulton va Richard Sheryurak o'rtasidagi o'zaro kelushuv nasroniy, yahudiy va islom diniga mansub ulamolar, ilm va ijod ahlini do'stona yashashga undadi. Qolaversa, bu davrda dinlar o'rtasidagi tolerantlik omillari adabiyot va san'at asarlariga mavzu bo'lib kirdi. Masalan, XVIII asr Yevropa ma'rifatchiligi adabiyoti vakillari tolerantlik prinsiplarini o'z asarlarida keng ko'lamda targ'ib qildilar. Tolerantlik, saxovatpeshalik aqidalarini olmon adabiyotida ilk targ'ib qilgan mashhur olmon ma'rifatparvar yozuvchisi G. E. Lessing (Gotthold Ephraim Lessing, 1729–1781) hisoblanadi.

G.E. Lessing asarlarida salib yurishlari tasviri

Lessingning bunday qarashlariga, ayniqsa, Mosses Mendel-son (Moses Mendelssohn, 1729–1786)ning "Ertalabki soatlar yoki Xudoning mavjudligi haqidagi ma'ruzalar" [Morgenstunden, oder Vorlesungen über das Dasein Gottes, 1785] deb nomlangan asari o'z ta'sirini ko'rsatgan edi. Bu asarda tolerantlik muammolarini yechish uchun uch din rahnamolari – islom, yahudiy va nasroniy dinlari payg'ambarlari haqida bosh qotiriladi. Lessing o'z asarlarida bu masala yuzasidan keng fikr-mulohaza yuritdi. Lessing o'zining

ilmiy ishlarida ham yahudiy, nasroniy va islom dini tarixi va ta'limotiga oid masalalarni tadqiq etdi. Lessingning islom diniga nisbatan ijobiy munosabati, bilim darajasining kengligi uning sermushohada inson bo'lganidan darak beradi. Lessingning islom dini va madaniyati xususida orttirgan tajribalari keyinchalik adabiyot fani sohasida ham muhim rol o'ynaydi. Uning islom dini va madaniyati xususidagi fikrlari, ayniqsa, bugun ham diniy bag'rikenglik bilan bog'liq masalalar tahlilida asqotiadi. Zero, Lessing o'z asarlarida dinlararo va madaniyatlararo tolerantlik haqidagi fikrlarini keng bayon qilgan.

G. E. Lessing arablar hayoti va tarixini o'z ichiga olgan manbalarning katta qismini o'rganib chiqar ekan, birinchidan, islomning haq din ekanligini hamjihatlik va insonniylik xislatlarini o'zida mujassam etgan din sifatida ta'riflaydi va ikkinchidan, bu haqiqatni nafaqat yahudiy va nasroniylarga, balki butun dunyoga targ'ib qiladi. Jumladan, Lessingning islom dini va madaniyatiga bo'lgan munosabati yahudiy, nasroniy va islom dini vakillari siymosida qiyoslanib, "Donishmand Natan" [Nathan der Weise 1779] dramasida o'z ifodasini topadi.

"Shuni tan olib aytish kerakki, men ushbu mavzu bo'yicha O'zbekistonda ilk bora tadqiqot olib borar ekanman, mavzuga oid ko'plab ilmiy va badiiy asarlarni o'rganib chiqdim. Shunday ekan, Lessingning yahudiylilik, nasroniylilik va islom dinlariga munosabatlar haqida ilmiy tahlil va tadqiqotlar bo'yicha "Lessing – insonparvarlik haqidagi dramaturgiya" ["Dramaturgie der Menschheit", 1996] nomli kitob yaratdim" – degan edi Tomas Dresler. "Lessing va Islom" mavzusi ustida xolisona bahs yuritayotgan paytda olim nasroniylilik va yahudiylilik haqida hikoya qilgan. Shu bilan birga muallif ushbu kitobida Lessingning dinlar haqqoniyligi haqidagi fikrlari bilan ham yaqindan tanishtiradi. "Lekin, – deb yozadi olmon ilohiyotchisi Karl Jozef Kushel (1948)¹, – eng avvalo, yahudiylikka qarshi tolerantlik masalasi Germaniyada birinchi o'rinda turardi... XVIII asrda Islom madaniyatiga oid omillar ustida tadqiqotlar boshlangan bir vaqtda, afsuski, fransuz va ingliz adabiyotida bu mavzu tang ahvolda qoldi, olmon adabiyotida esa o'z poyoniga yetdi" [Kuschel 1998, 15].

Islom dini va madaniyatining ijobiy tomonlarini Lessing o'zining "Ieronim Kardanning ozod etilishi" [Rettung ... 1754] asari va "Donishmand Natan" [Nathan der Weise, 1779] dramasida ifodalab berdi. "Islom dini va madaniyati XVIII asrda tolerantlik mavzusidagi

¹ Karl Josef Kushel (1948-yilda tug'ilgan) Tyubingen universitetida din va ilohiyot fanlari bo'yicha mutaxassis olim.

bahs-munozarada asosiy rol o'ynadi"- deydi Silviya Xorsh [Horsch 2004, 3].

Lessingning "Donishmand Natan" dramasida olijanoblik xislatiga ega bo'lgan islom dini vakillari – Sulton Salohiddin, Zita, Al-G'ofiydan ko'ra ko'proq yahudiy Natan haqida so'z yuritiladi. Jahon adabiyotshunos olimlari va teatrshunoslari Lessingning yahudiy, nasroniy va islom dinlariga bo'lgan munosabatlaridagi haqiqatni yoritmaslikka urinadilar. Bu haqiqatni ilmiy tahlil va talqinlari orqali kitobxon va tomoshabinlarga taxminlar sifatida uqtirib kelishga harakat qiladilar. Bu drama voqealari Quddus shahrida salib yurishlar davrida sodir bo'lgani, unda musulmonlarning dono va adolatli kishi sifatida gavdalandirilganligiga kam e'tibor berishgan. Ular, asosan, Natan siymosi nafaqat yahudiy, balki islom diniga bo'lgan munosabatni ham anglatishini isbotlamoqchi bo'ladilar.

Lessing o'zining "Donishmand Natan" dramasidagi qahramonlarini yahudiy, nasroniy va islom dini vakillaridan tanlagan. Masalan, Natan (yahudiy), Rohib (nasroniy) va Salohiddin (musulmon) obrazlari tarixiy manbalardan olingan. Lessing bu asar ustida o'ttiz yil mobaynida ishladi. U fransuz tilidan tarjima qilingan Volterning barcha badiiy va tarixiy asarlarini o'rganib, "Janob Volterning kichik tarixiy qaydlari" ("Des Herrn von Voltaire kleine historische Schriften", 1752) nomli kitobini nashr qildirdi. Bu kitobda tarjimon sifatida Lessing o'zining ismi, sharifini ko'rsatmaydi. Georg Konrad Valter¹ (George Conrad Walther, 1710-1778)ning "Volter asarlari" ("Oeuvres de Mr. De Voltaire", 1752) nashrining to'rtinchi qismidan Lessing Volterning "Qur'on va Muhammad" ("L'Alcoran et de Mohamet", 1647) asarini tarjima qildi. Lessing tarjimonlik faoliyati orqali islom madaniyati haqida ko'p bilim va malakani egalladi. Masalan, Volterning "Salib yurishlari tarixi" ("Die GESchichte der Kreuzzüge", 1751) nomli essisini olmon tiliga tarjima qilarkan, Sulton Salohiddin va salib yurishlari bo'yicha manbalarni o'rganib chiqdi.

Volter birinchi salib yurishining tarixiy voqealarini o'z essesinde batafsil yoritmasada, tarix sifatida salib yurishi va Sulton Salohiddin haqida birmuncha to'xtab o'tgan. Bunda u o'z asarlari – "Muhammad" ("Mahomet", 1736) tragediyasi, "Axloq va xalqlar ruhiyati haqida" ("de l'Essai sur les mœurs et l'esprit des nations" 1756) nomli esse va xatlarida hamda sharq islom madaniyati, ayniqsa, islom va uning yetakchilari haqidagi manbalarida islom madaniyatiga qarshi fikr bildirgan. Demak, Volter kitobxonlar

¹ Georg Konrad Valter (1710-1778) – noshir va sahnhof.

va tomoshabinlarga haqiqatga zid bo'lgan dalillarni keltirgan. U tasvirlagan Muhammad (s.a.v.)ni tarixiy uydirma shaxs deb hisoblagan. Volter kitobxonlarga islom madaniyatining mazmun-mohiyatini to'la ochib berolmagan. Shuning uchun sharqshunoslar, adabiyotshunoslar va dinshunoslar Volter asarlaridagi bunday g'oyalarni nasroniylikka qarshi bevosita tanqidiy fikr deb sharhlaydilar. Volterning I. Lessing tomonidan 1751-yili olmon tiliga tarjima qilinib, chop etilgan "Salib yurishlari tarixi" nomli tarixiy-diniy asarida uning islom diniga ijobiy munosabati aks etgan.

Volter o'z fikr-qarashlari va intilishlari bois katolik cherkovi Rohiblari bilan kelishmay qolgan payti o'zining "Salib yurishlari tarixi" nomli essesi hamda "Qur'on"dan olingan ba'zi matnlarni Lessing yordamida olmon tiliga tarjima qildi va nashr ettirdi.

"Salib yurishlari tarixi" nomli essesda muallif 1187-yili musulmonlar tomonidan Quddus shahrining ishg'ol qilinishi manzarasini nasroniylarning qora kunlariga bog'lab tasvirlaydi.

Volter musulmonlarga nasroniylarni taqqoslab quyidagilarni yozadi: "Salohiddin o'z diniga e'tiqodi sodiqligidan qat'i nazar Sharqdagi nasroniylarga o'z cherkovlarini qaytarib berdi. Agar bu borada nasroniylar Quddusni ishg'ol qilganlarida, afsuski, buning teskarisini ko'rish mumkin bo'lardi, ya'ni nasroniylar musulmonlar boshiga qancha kulfatlarni solishi turgan gap edi. Aytish mumkinki, nasroniylar ommasi 1099-yili musulmon ahlining bir qismini qirib tashlagan edi" [Lessing 1997, 198].

Fransuz yozuvchisining bunday qisqa tavsifidan so'ng, uning islom madaniyatiga nisbatan aytilgan fikrlari ham tanqidiy, ham maqtovlar orqali o'rganildi. Lessing qarashlariga ko'ra, Volter millionlab islom dini vakillarini bir tomondan tanqid qilsa, boshqa tomondan, "Qur'on" ko'rsatmalari va Muhammad (s.a.v.) payg'ambar timsoli sifatida ko'rgani Sulton Salohiddinni maqtaydi. Volterning islom dini va madaniyatini tanqid qilishi haqidagi manbalarni Lessing tarjima qilsa-da, uning fikrlariga qarshi chiqadi va Muhammad (s.a.v.) payg'ambarni saxovatpesha va olijanob inson sifatida tasavvur etadi.

Lessing 1171-yildan 1193-yilgacha Sulton Salohiddin hukmronligi ostidagi salib yurishi tarixini to'liq o'rganib chiqqan edi [Seidel 1963, 130].

Sharqona tolerantlik va insonparvarlik g'oyalari

Tolerantlik masalalarining Sharq madaniyati bilan bog'liq ko'p jihatlarini G. E. Lessing Volterning "Salib yurishlari tarixi" va

Marinning "Misr va Suriya sultoni Salohiddin tarixi" nomli tarixiy manbalardan yaxshi o'rgandi. "Donishmand Natan" dramasi (1779) ustida ishlagan kezlari (1751) Volterning "Salib yurishlari tarixi" essisini tarjima ham qildi. Bu esseda nasroniylarga qarshi islom yo'lida, tolerantlik g'oyalari asoslanib kurashgan Sulton Salohiddin va uning 1187-yili Quddus shahrini qayta egallashi hikoya qilingan edi. Musulmonlarni qilichdan birma-bir o'tkazgan va ayni paytda mag'lubiyatga uchrab turgan salibchilar va ularning sarkardasi sultonga qarata: "Endi sen ham bizni, yosh-u qarini qilichdan o'tkazarsan" deganida, sulton Salohiddin: "Biz musulmonlar yosh bolalar va qariyalarni o'ldirmaymiz. Hammangiz ozodsiz, shahardan chiqib ketinglar", deb javob beradi. Bunday epizodlar Lessingni o'ziga maftun etgan edi.

"Donishmand Natan" dramasi mazmun-mohiyatida Volterning "Salib yurishlari tarixi" nomli essesi va Marinning "Misr va Suriya sultoni Salohiddin tarixi" nomli asarlaridagi manbalar olingan ma'lumotlar o'z aksini topgan. Lessing "Donishmand Natan" dramasida, eng avvalo, islom madaniyatidagi tolerantlik tushunchalarini ifodalashga intildi.

Volterning "Salib yurishlari tarixi" essesinde Salohiddin obrazi islom madaniyatidagi ezgulik va tolerantlikni tashuvchi timsol sifatida gavdalanadi. Sulton Salohiddin musulmon davlatlarini birlashtirish maqsadida Suriya, Arabiston, Eron va Mesopotamiyani ishg'ol qilgan. Uning reja va yurishlarida, qo'shinining xatti-harakatida islom madaniyati g'oyalari o'z ifodasini topgan. Sulton Salohiddinga qarshi Melioy ismli tamplier raqib sifatida yoritilgan. Salohiddin hukmronligi ostida u Quddusni qayta egallash maqsadida edi. Chunki Osiyoda tarqoq holda yoyilgan nasroniylik dini vakillari bu shaharda ham tartibsiz hayot kechirishar, ularning tasavvurida din birlamchi, siyosiy masalalar esa ikkilamchi edi.

Volter Salohiddinni musulmonlarning yo'lboshchisi tarzida tasvirlar ekan, bu obraz orqali xalqlar va dinlar o'rtasidagi tolerantlik g'oyasini ilgari surgan. Sulton Salohiddin nasroniylar qiroli Gvido fon Lusignan¹ni Hittenda asirga olgani, 1188-yili uni asirlikdan ozod qilgani, qirolning shaharni tark etishi va bundan buyon Sulton Salohiddinga qarshi kurash olib bormaslik haqida so'z bergani asarda batafsil hikoya qilingan. Volter mazkur asarida qo'shimcha qilib quyidagilarni ham bayon etadi: "Gvido Lusignan qayta qurol olmaslikka qasam ichganidan so'ng, Sulton Salohiddin uni ozod qildi. Bir qancha vaqtlardan so'ng u o'z so'zida turmay, Sulton

¹ Gvido Lusignan (XII asrda yashagan) – Quddus shahridagi fransuz qiroli.

Salohiddinga qarshi yana jang boshladi. U Tripolisda salibchilardan bir guruh yig'ib Salohiddinga qarshi da'vat qildi".

Bu voqeani Lessing ham "Donishmand Natan" dramasi badiiy talqin qiladi va Sulton Salohiddinning tolerantlikka oid qarashlarini dramada ko'rsatib bera oladi:

Asliyat:	Tarjima:
Ein junger Tampler, der [...] Saladin begnadigt hatte [Lessing 1954, 328].	Salohiddin avf etgan [...] yosh Rohib. (tarjima bizniki – M.A.)

Bu o'rinda Lessing o'z qarashlari, ya'ni Sulton Salohiddinning islom dini himoyachisi sifatida insonparvarlik va tolerantlik tushunchalarini ilgari surgani holda Gvido Lusignanga qarshi kurashi nafaqat nasroniy din vakillari uchun, balki butun Yevropa madaniyati rivoji uchun xizmat qilishini nazarda tutgan edi. Salohiddinning haqiqiy musulmonga xos qiyofasi, nasroniylarning ruhiy kechinmalari mubolag'alarsiz, biroq juda ta'sirchan taqdim etilgan.

Quddus shahrining ishg'ol qilinish tarixi, Sulton Salohiddinning ochiqko'ngil va sahovatpesha inson ekanligini Volter ham "Salib yurishlari tarixi" essesinde ancha batafsil yoritgan edi: "1187-yili Quddus shahrini ishg'ol qilgan sulton Salohiddin musulmon, nasroniy va yahudiylar o'rtasida hech qanday ustunlikni anglamadi. Har qanday din vakillari o'z ishonch-e'tiqodlariga ko'ra tinch va osoyishta yashashlari shart. Hamma asirlar hech qanday jarima to'lovizsiz ozod qilinishlari kerak va barcha muqaddas joylar toza va ozoda qilib asrab-avaylanishi lozim" [Jager 1984, 79]. Shaharni ishg'ol qilgan sulton Salohiddin shaharda qolgan greklarni hech qanday jarima to'lovga majburlamadi, lotinlardan esa qisman to'lovlar undirdi. U asir bo'lgan erkaklarni asirlikdan ozod qilib, o'z oilalariga qaytardi. Ibodat qilinadigan cherkovlarni esa nasroniylar ixtiyoriga topshirdi.

Lessing sulton Salohiddinning ma'rifatparvarlik va tarixiy shaxs sifatida olib borgan bunday insonparvarlik xatti-harakatlarini islom madaniyatining bir ko'rinishi deb qaradi. Bu bilan Salohiddin siymosining ijobiy xislatlarini Lessing dinlararo tolerantlik, kishilar o'rtasidagi hamjihatlikda ko'rdi. Lessing o'z ma'rifatparvarlik g'oyalarini krepostnoylar – qaram tabaqa o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashi, g'oyaviy va dunyoviy hukmron sinflarga qarshi kurashga qaratgandi. Lessingning dunyoqarashi

ma'rifatparvarlik g'oyalari targ'ibida o'z ifodasini topdi. Shunday qilib, tolerantlik tarixiy ifodada o'z o'rnini topib, har bir dinning yutuqlarga erishishida cheksiz imkoniyatlarni yaratib berdi [Mann 1949, 381].

Sulton Salohiddin 1187-yili 29-oktabr, juma kuni (hijriy 583-yil Rajab oyining 27 sanasi) Quddus shahriga kirib kelgan. Hittendagi franklarning mag'lubiyati va 1187-yil 2-oktabrda Quddus shahrining ishg'ol qilinishi Yevropada katta burilish yasagan edi. Sulton Salohiddinning g'alabasi haqidagi shov-shuvlar butun Yevropani tashvishga solgan edi. O'sha paytda pop Klemens III Fransiya, Angliya va Germaniya qirollarini o'ziga bo'ysundirgan, yevropa tomonidan tor-mor etilgan Kichik Osiyo jar yoqasida edi. Ular nafaqat qirol Fridrixning armiya qo'shini, balki ingliz, fransuz, italyan va olmon armiya floti (Richard Sheryurak boshchiligidagi) yangi salibchilarga duch kelishdi. Angliya va fransuz qirollari Suriyaning Ptolemey (hozirgi Akka) shahriga yetib kelishdi. Deyarli barcha nasroniylar Quddus shahrini qamal qilish uchun bir joyga to'plangan edilar.

Salohiddin Yefratga qarshi yurish boshlaydi. Ikkala qirol o'zlarining kuchlarini Sharqdagi nasroniylar bilan birlashtirgandan so'ng, qo'shin askarlari 300 nafarga ortadi. Jang maydonida ko'pgina askarlar (har ikki tomondan) qurbon bo'lishadi. Anglash mumkinki, Salohiddin musulmonlar garnizonining xavfli harbiy holatida aybdor edi. Chunki u shaharni butunlay ishg'ol qilishi uchun o'z amirining talabini rad etgandi.

"Donishmand Natan" dramasida Salohiddinning musulmonlar hayotida siyosiy maydonga chiqishi franklar jinoyatiga qarshi harakat sifatida baholanadi. Dramada tasvirlanishicha, Salohiddin Quddus shahrida janglarni avj olishiga yo'l qo'ymaydi. Shu o'rinda uchala din – nasroniy, yahudiy va musulmon dinlari vakillarining o'z diniga e'tiqodi borasida bahs olib borishiga bog'liq epizodlarning mavjudligini ta'kidlash muhim.

Lessingning 1750-1751-yillari "Qur'on", "Muhammad" tragediyasi va "Salib yurishlari tarixi" nomli esselar haqidagi fikrlarini tarjima orqali o'qigan Volter o'zining islom madaniyati xususida salbiy fikr bildirgani va bu borada nohaq ekanligini ilk marta ochiq-oydin tan oladi [Lessing 1882, 173-205]. Islom madaniyatiga qarshi bildirgan salbiy qarashlarini bartaraf etish uchun, ayniqsa, olmon dramaturgi Lessingga islom madaniyati haqidagi ijobiy fikrlarini bildirish maqsadida Volter islom madaniyati va Muhammad (s.a.v.) payg'ambar haqida yozadi: "Uni g'azabga keltirgan kishilar bosh

Rohib, qozi (qonun chiqaruvchi) va mustabid monarx edi. Volter ularga hech qachon tobe bo'lmagan va bo'ysunmagan. Yaqin va O'rta Sharq hamda Eron mamlakatlaridagi Rim imperiyasiga birinchilardan bo'lib ta'sir o'tkazgan arab millatiga mansub kishi edi. Men uning o'z uyida tinchlikni saqlab turganiga qoyil qolganman. U Yevropaning bir qismi, Osiyoning yarmi va Afrikaning deyarli barcha qismidagi vaziyatni o'zgartirib yubordi. Lekin bu dunyo uning zulmi ostida qolib ketdi degani emas" [Lessing 1882, 133].

Islom madaniyatidagi tolerantlikni keyinchalik Volter tomonidan ko'p maqtab fikrlar bildirdi. U ma'rifatparvarlikda musulmonlar hukumati boshqaruvini tolerantlik namunasi sifatida ta'rifladi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, "Salohiddin siymosining Volter tomonidan ifodalanishi diniy tolerantlik, jasorat timsoli va boshqa din vakillariga nisbatan rahmdilligidan dalolat beradi. Volter barcha maqtovlarni hukmdor Salohiddinga qaratgan". Shu bilan birga u ham hukmdor, ham faylasuf edi. Bu maqtovlarni Volterda nasroniylarga qarata tanqidiy qarash sifatida ham ko'rish mumkin [Kuschel 2004, 111]. Bunga qo'shimcha tarzda Volterning Islom madaniyati haqidagi fikr-qarashlarni Kuschelning quyidagi xulosalarida ham ko'rish mumkin:

"Volter anglab bo'ladigan dolzarb qiziqishlarni va o'tmishdagi musulmonlar hukumati boshqaruvini ma'rifatparvar va bag'rikenglik sifatida ifodalaydi. Haqiqatdan ham Volter iste'dodli ma'rifatparvar sifatida Sulton Salohiddinga katta hurmat bilan qaraydi:

Asliyat:	Tarjima:
Ein Bezwingen, ein Mensch und ein Philosoph! [Lessing 1882, 198].	U g'olib, oddiy shaxs va faylasufdir! (tarjima bizniki – M.A.)

Bu o'rinda Volterning umumiy qarashlari islom madaniyatini e'tiborga olib alohida taassurotlar bilan boyitilgan holda ifodalanagan. U "Muhammad" tragediyasida barcha dinlar oldida islom dinini obro'sizlantirgan va badnom qilgan. U esseda yaramas nasroniylarni musulmonlarga nisbatan ancha himoya qiladi. Muhammad (s.a.v.) va islom madaniyati munosabatlariga kelsak, Volterda Iso va nasroniylar dini munosabatlariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Volter uchun nasroniylardan ko'ra, ko'pincha, Iso alayhissalom aziz va qadrliroqdir" [Kuschel 1998, 88].

Shunday qilib, Volter musulmonlarni o'sha davr nasroniylariga qarshi qo'yib ta'riflagan edi. Uchinchi salib yurishi

davrida Sulton Salohiddinning adolatparvar va insonparvarligini nasroniylarga qarshi qo'yib ko'rsatish maqsadida Volter Sulton Salohiddinning dunyoda tengi yo'q jasoratiga alohida urg'u beradi. Volter boshqa din va mazhab vakillariga qarshi sulton Salohiddinning adolatparvarligiga katta hurmat bilan qaraydi va uni yuqori baholaydi. Salohiddin Quddus shahrini yana qaytadan ishg'ol qilganida, nasroniylarga ibodat qilishlari uchun cherkovlarini qaytarib berganligi, musulmonlarga, yahudiylarga va nasroniylarga xayr-ehson sifatida katta mablag' ajratilishi kerakligi haqida u o'z vasiyatida qayd etgan edi [Lessing 1882, 198].

Volter bu esse matnida Sulton Salohiddinni maqtash va islom madaniyatiga nasroniylarni qarshi qo'yib, unga tanqid ko'zi bilan qarashi orqali kitobxonga uni yaqindan tanishtirishni maqsad qilib qo'ygandi. Volter o'zining bir qancha asarlari va maktublarida Muhammad (s.a.v.) obrazini salbiy tarzda aks ettirishiga qaramasdan, insoniyat tarixida ijobiy tan olingani ma'lum. Demak, Volter o'zining "Salib yurishlari tarixi" asarida Sulton Salohiddinni ijobiy qahramon sifatida gavdalantirgan. Bu asarni Lessing tarjima qilib, Quddus shahridagi salib yurishi kurashlari, ayniqsa, uchinchi salib yurishi (1189–1192) davrini o'zining "Donishmand Natan" dramasida orqa planda tasvirlab o'tadi.

Sharq madaniyatida ma'rifatparvarlik g'oyalari

Insoniyat tarixidagi ma'rifatparvarlik g'oyalarini islom madaniyatida ifodalanishini o'rganish va Sulton Salohiddin xarakterini aniq yoritib berish uchun Lessing Volterning "Muhammad" essesini, balki boshqa sharqshunoslarning asarlari bilan ham tanishib chiqqan. Fransua Luis Marin (François-Louis Claude Marini, 1721-1809)ning "Misr va Suriya sultoni Salohiddin tarixi" asari "Donishmand Natan" dramasining asosiy manbasi hisoblanadi. 1761-yili Marinning mazkur asaridan ikkita qismni Elizer Gottlieb Kyuster¹ (Eliesier Gottlieb Küster, 1732-1799) olmon tiliga o'g'irgan. Bu tarjimada Sulton Salohiddinning o'ziga xos jihatlari va tarixiy qiyofasi yuilan bog'liq sermazmun g'oyalarni o'z ifodasini topgan. Bu asar Lessing rejalarini yanada boyitib, Salohiddin haqidagi tarixiy hamda biografik ma'lumotlarini kengaytirgan.

Lessing diqqat-e'tiborini asardagi voqea-hodisalarning qahramoni erishgan yutuqlar va ularning rivojiga qaratadi. Salohiddin barcha shaharlarda masjidlar, maktablar, kambag'al-bechoralar uchun boshpanalar va kasalxonalar qurib, kekxa va yetim-yesirlarni

¹ Elizer Gottlieb Kyuster (1732-1799) – din targ'ibotchisi va tarjimon.

o'z himoyasiga oladi [Marin 1778, 82]. Sulton Salohiddin haqidagi maqtovlarni Lessing Marinning mazkur asaridan o'qib-o'rgangan. Shuningdek, Lessing Sulton Salohiddin xarakteridagi ijobiy fazilatlarini – olijanoblik, saxovatpeshalik va mehr-muruvvatlikni ham Marinning asarlaridan o'zlashtirgan. Shu bois, ushbu tarixiy shaxsni Lessing o'zining "Donishmand Natan" dramasida boshqa din vakillariga nisbatan ancha ijobiy qilib tasvirlagan. Salohiddinning mehr-muruvvatga egaligi uning o'z qo'l ostidagi xizmatkorlarini hech qachon noo'rin ranjitmasligida, saxovatpeshaligi esa og'ir kunlarda hamdard va hamfikir bo'lishida ko'rinadi. Bular unga hamisha katta hurmat-e'tibor olib kelgan.

Lessing Marinning mazkur asaridan Sulton Salohiddinning bag'rikengligi, saxovatpeshaligi va mehr-muruvvat sohibi ekanligini bilib oladi va o'zining "Donishmand Natan" dramasida tampliyer (Rohib)ning ozod etilishi orqali ifodalanadi.

Lessing bu tarixiy asarni chuqur o'rganar ekan, Marin sulton Salohiddin o'z xalqiga shunchalik saxovatpesha va mehr-muruvvatli ekanligidan ajablangan holatni guvohi bo'ladi: "Bu sultonni barcha xalqlar katta qayg'u-hasrat, shu bilan birga hurmat-e'tibor bilan so'nggi manzilga kuzatishdi. O'zga hukmdorlarda bu holatni kamdan-kam ko'rish mumkin".

Fransuz tarixchisi Fransua Marin sulton Salohiddinning tarixiy siymosini gavdalantirish orqali salib yurishlari davrida nasroniylik dinini qattiq tanqid ostiga olib islom madaniyatini maqtaydi. Bunda ijobiy baho berilgan islom madaniyati va e'tibordan chetda qolayotgan nasroniylik dini o'rtasidagi keskin farqni ifodalagan. Marinning mazkur asari tarjimasidan Lessing quyidagi xulosaga keladi:

"Nihoyat, kasal bo'lganining 12-kuni, haftaning chorshanbasi, hijriy 589-yilning ikkinchi oyi 27-kuni (milodiy 1193-yilning fevral oyi)da sulton o'z hayoti kechmishini birma-bir xotirlaydi. U Xalif vafotidan so'ng 22 yil Misrni, Nouriddin vafotidan so'ng 19 yil Suriyani boshqaradi. Uning to'liq ismi – Sulton Malik al-Nazir Salohiddin Amir al-Mo'min Abul Modhaf Yusuf bin Ayub bin Shodi edi" [Marin 1778, 81].

Ayub al-Malik an-Nosir Damashqni bo'sundirib, musulmon Suriyasini, Mesopotamiyaning esa aksar qismini zabt etganidan keyin "Sulton" unvoniga sazovor bo'lgan va tarixda sulton Salohiddin sifatida nom qozongan. Sulton Salohiddin podsholik davrining dastlabki yilidayoq salib yurishi qatnashchilarini tor-mor keltirib, 1187-yilning iyulida Tiveriadani, keyin Akka, Bayrut, Sidon, Kesariya

va boshqa shaharlarni birma-bir egallaydi. 1187-yil 2-oktabrda Sulton Salohiddinning qo'shinlari Quddusni salibchilardan ozod qiladi. Shunday qilib Lessing Volter va Marinning tarixiy manbalaridan foydalanib o'z ijodida ifodalagan jihatlarini quyidagi bandlarda ko'rish mumkin: Tarjimaning birinchi qismida Marin o'zining qarashlarini Sulton Salohiddinning kelib chiqishi va uning vafotiga ta'rif berganini ko'ramiz. Bu bilan u kitobxonga mashhur musulmonlar yo'l boshchisi haqidagi tarixiy dalil va tahlillarni tanishtirishni oldiga maqsad qilib qo'ygandi.

"Bunda Marin ijodida Islomga nisbatan salbiy fikrlar mutlaqo uchramaydi" [Kuschel 2004, 12]. Lekin Volter esa bu paytgacha musulmonlarni tamoman tanqid ostiga olgan edi. Marinning islomga nisbatan maqto'v va ijobiy qarashlaridan ruhlangan Lessing quyidagi tarixiy manbani topdi: "Islom dini yozuvchilar tomonidan alohida ahamiyat berilgan, lekin bu haqda tilga ham olinmagan ko'pgina jihatlar va erkaklarga nisbatan bo'lgan barcha hurmat-e'tibor haqida yozishga majbur edik". Shunday qilib Marin sulton Salohiddinga quyidagicha xarakteristika beradi: ko'ngilchan, saxovatpesha, insonparvar, dinga e'tiqodli, adolatparvar. Bu kabi xislatlar uning xarakterida mujassam edi [Marin 1778, 85]

Islom madaniyati va sulton Salohiddin haqida Marin qarashlaridan ijobiy xulosa chiqargan Lessing sulton Salohiddinni o'sha davrning eng olijanob hukmdori sifatida tasvirlaydi: "U muruvvatli va asirga olinganlarga nisbatan esa rahm-shafqatli, jabr-zulm ko'rganlarga erkinlik ulashuvchi, boshqa dinlar e'tiqodiga nisbatan bag'rikeng, har qanday shaxs uchun adolatparvar edi" [Kuschel 2004, 112]. Demak, Marin manbalaridan Lessing Sulton Salohiddin o'ziga xos xarakterga ega ekanligi haqida ma'lumotga ega bo'ldi. Salohiddindagi Parvardigorga ishonch-e'tiqodni tasviri va talqini Volterga nisbatan Marin ijodida ancha ijobiy ahamiyat kasb etgan.

Bu haqda Lessing sulton Salohiddinning asl tabiatini va dinga e'tiqodi yuqorligini sharqona madaniyatning noyob merosi – bag'rikenglik g'oyalari bilan bog'laydi. Lessing tajribalari natijasida Marin va Volter o'zlarining Islom madaniyati va salib yurishlari haqidagi qarashlarini Sulton Salohiddin siymosi orqali tasvirlab berganliklarini anglab yetadi.

Lessing sulton Salohiddin hayotida xudoga va dinga nisbatan ishonch-e'tiqod hissi chuqur ildiz otganligini tasvirlar ekan, bu e'tiqod unga xotirjamlik bag'ishlashini ta'kidlaydi. Adib "Donishmand Natan" dramasida Salohiddin obrazini quyidagicha tasvirlaydi:

Asliyat:	Tarjima:
<p>Saladin: Ein Kleid, ein Schweret, ein Pferd, - und Einen Gott! Was brauchen ich mehr? [...] Mir für mich Fehlt nichts, und kann nichts fehlen.[...] Ein Pferd, ein Kleid, ein Schwert, muss ich doch haben. Und meinem Gott ist auch nichts abzudungen. Ihm g'nügt schon si mit wenigem genug; Mit meinem Herzen [Lessing 1954, 367].</p>	<p>Salohiddin: Egnimda qilich va ko'ylak, Ot esa bo'lar menga hamroh. Boshqa nima ham kerak, Madadkor menga yolg'iz Alloh Men uchun har narsa bisyor, Kiyim-kechak, qilich va ot. Qo'llab turar Parvardigor, Qalbimga solib qanoat. (Tarjima bizniki – M.A.)</p>

Lessing o'zining estetik qarashlarini "Donishmand Natan" dramasida berishni o'z oldiga maqsad qilib olar ekan, jahonga mashhur yozuvchi va tarixchilarning Sharqqa va aynan islom madaniyatiga oid asarlarini ko'p o'rganib chiqadi. O'zi tarjima qilgan Volterning "Salib yurishlari tarixi" asari mag'zini chaqish bilan birga aniq maqsadiga erisha oldi.

Lessing butun e'tiborini XVII–XVIII asrlarda G'arb mutafakkirlari tomonidan bitilgan Sulton Salohiddin faoliyati hamda uning boshqaruv tizimi haqidagi manbalarga qaratdi.

Ayni paytda, Lessing nafaqat Sharqqa yoki Islom madaniyatiga oid asarlarni, balki leydenlik sharqshunos Albert Shulten (Albert Schulten, 1686-1750) tomonidan 1732-yili Abul-Fedaning jahon tarixidan Sulton Salohiddin hayoti haqida lotin tilidagi manbalarni ham o'rgandi. 1712-yili "Muqaddas kitob (Injil) ga izoh va sharhlar"dan kelib chiqib bitilgan Olfert Dapper (Olfert Dapper, 1636-1689)ning "Sharqona tavsif" ("Orientbeschreibung", 1670) nomli asarini ham o'rganib chiqdi.

Lessing yahudiy Natanning taqdirini jasorat va mehr-muruvvat bilan bog'lar ekan, musulmon bo'lmagan boshqa din vakillariga qarshi o'laroq voqealarni Sulton Salohiddinning Quddus shahrini qayta egallashi bilan bog'liq xatti-harakatlari yordamida ifoda etadi. Quddus shahrini ishg'ol etgan sulton Salohiddin ko'pgina juvonlarning erlarini, bolalarini, oila boshi bo'lgan otalarni asirlikdan ozod qiladi. Shunday ekan, sulton Salohiddin Natanga aytgan gapini

misol qilib keltirish mumkin:

Asliyat:	Tarjima:
Saladin: Nathan, lieber Nathan! Aber sei mein Freund! [Lessing 1954, 408].	Salohiddin: Natan, qadrdonim Natan! Biroq do'stim bo'lib qolgin sen. (Tarjima bizniki – M.A.)

Lessing sulton Salohiddin hayoti haqidagi tarixiy dalillarga e'tibor qaratgan holda Salohiddin obrazini yaratishda uning insoniy fazilatlarini siyosiy faoliyati bilan uyg'unlashtirib taqdim etadi. Bu haqda Zigrid Zuess Fiedler (Sigrid Suesse Fiedler) shunday deb aytgan: "Salohiddin ham hukmdor, ham olijanob shaxs sifatida o'zining boshqaruv tajribasi va tarbiya g'oyalari gavdalangan... Ma'naviyat va siyosat ko'p ham bir-biriga zid mazmun va mohiyatga ega bo'lmay, balki o'rni kelganda ma'naviyat siyosatdan ustun kelishi mumkin" [Fiedler 1980, 248].

Mana shu kabi o'xshash holatni "Donishmand Natan" dramasida Natanning Sulton Salohiddinga iqtisodiy yordam qo'lini cho'zish niyatini bildirganida ko'rish mumkin:

Asliyat:	Tarjima:
Nathan: Ich komm von einer weiten Reis', auf welcher Ich Schulden eingetrieben.--Fast hab ich Des baren Gelds zuviel. --Die Zeit beginnt Bedenklich wiederum zu werden; --und Ich weiß nicht recht, wo sicher damit hin. -- Da dacht' ich, ob nicht du vielleicht, --weil doch Ein naher Krieg des Geldes immer mehr Erfordert,--etwas brauchen könntest. [Lessing 1954, 409]	Natan: Men qaytdim yaqinda uzoq safardan, Bergan qarzlarimni yig'ib o'yladim: Ortiqcha emasmi menga shuncha pul? Shundoq zamonlarga yetib keldikki, O'ylamoqlik kerak hamma jihatni. Zero, shuncha pulni qandoq saqlay men? Va keldi miyamga shu fikr: axir, Yurt urush xavfida, urush degani – Kutilmagan sarflar, chiqimlar... balki Sen ham nimagadir muhtojsan... [Lessing 2005, 37]

<p>Saladin (ihm steif in die Augen sehend). Nathan!-- Ich will nicht fragen, ob Al-Hafi schon Bei dir gewesen;--will nicht untersuchen, Ob dich nicht sonst ein Argwohn treibt, mir dieses Erbieten freierdings zu tun: ... Ich bin ihn wert.--Verzeih mir!-- Denn was hilft's? Ich muß dir nur GEstehen,--daß ich im Begriffe war [Lessing 1954, 409].</p>	<p>Salohiddin: (unga diqqat bilan termulib) Natan! Senda, chamamda, shubhalar uyg'ongan Menga nisbatan, ha, shuning uchun ham Taklif qilayapsan o'z himmatingni Shundaymi, tan ol... Men bunga loyiqman. Ne ham qilardim? Meni kechir: bo'ynimga olishim zarur, Sen bilan o'zim ham gaplashmoqchiydim... [Lessing 2005, 37].</p>
--	---

Bunda Marinning Sulton Salohiddin haqidagi tarixiy ma'lumotlari Lessing uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Salib yurishining dard-alamga to'la va qahri qattiq vahshiyliги ifodasi o'rniga Lessing adolatparvarlik va ezgulikni tasvirlaydi. Bu asrlar davomida butun omma o'z boshidan kechirgan tarix edi. Tarixiy voqea sifatidagi bu ma'lumotlar "Donishmand Natan" dramasida ham o'z ifodasini topar ekan, sulton Salohiddin rahm-shafqat, saxovatpesha, insonparvar, e'tiqodli, adolatparvar, erkin fikr egasi sifatida gavdalanadi. Lessing Salohiddin siymosini dramada quyidagicha ifoda etadi:

Asliyat:	Tarjima:
<p>Tempelherr. Aber, Sultan,--Dank, Besondern Dank dir für mein Leben zu Beteuern, stimmt mit meinem Stand und meinem Charakter nicht.--Es steht in allen Fällen Zu deinen Diensten wieder [Lessing 1954, 432].</p>	<p>Bosh Rohib: Biroq men o'zimning hayotim uchun Sendan qarzdorligim ayturman takror. Neki yuz bermasin, mening bu umrim Amringga baxshida [Lessing 2005, 60].</p>

<p>Saladin. Laß uns das Sogleich versuchen.--Bliebst du wohl bei mir? Um mir?--Als Christ, als Muselmann: gleichviel! Im weißen Mantel, oder Jamerlonk; Im Tulban, oder deinem Filze: wie Du willst! Gleichviel! Ich habe nie verlangt, Daß allen Bäumen eine Rinde wachse [Lessing 1954, 433].</p>	<p>Salohiddin: Qilajakman hozir seni imtihon, Saroyda qolmoqlik senga ma'qulmi? Men bilan yashashga rozimisan, ayt? Nasroniy, musulmon – barchamiz inson! Xohla – salla o'ra, xohla – qalpoq kiy. Men uchun bari bir! Ki men hech qachon Barcha daraxtlarning bir xil shaklda, Bir tusda bo'lishin istamaganman [Lessing 2005, 60].</p>
--	---

Lessingning “Donishmand Natan” dramasi tolerantlik g'oyalari ilgari surilgan drama, oilaviy rishtalar haqidagi roman, ma'rifatparvarlik an'alariga boy, insonparvarlik va diniy e'tiqod ifodalangan sahna asaridir. Dramaning butun mazmunini Lessing asosan islom dini vakillari va ularning faoliyati orqali ifodalagan. Lessing insonparvarlik va tolerantlik g'oyalarini nafaqat xalqlar o'rtasidagi mehr-muhabbat, hurmat-e'tibor va xayr-saxovat, balki dushman va g'animlar o'rtasida nasroniylik muhitini yoritishga erisha olgan. Lessing insonparvarlik va tolerantlik g'oyalarini yoritishga dramadagi “Uch uzuk haqidagi rivoyat”ning ifodasiga tanqidiy yondoshgan. Lessing Sulton Salohiddin va uning boshqaruv tizimidagi adolat va haqiqatni dramada hech bir mubolag'asiz aks ettiradi.

Tamplierlardan biri Sulton Salohiddin tomonidan avf etilar ekan, undagi qo'pollik va qattiqqo'llik o'zi-o'zidan yo'qoladi. Tamplierning salbiy sifatlari orqali uning toifasidagi kishilarning tajovuzkorligini ko'rsatadi. Jumladadan quyidagi monologga e'tibor beraylik:

Asliyat:	Tarjima:
<p>Tempelherr: Hm! – ich bin doch aber auch Sehr ärgerlich. – was hat mich denn nun so Erbittert gegen ihn? [Lessing 1954, 455].</p>	<p>Rohib: Hm-m-m!.. o'zim ham unchalik to'g'ri qilmadim. Ne bois sochdim men unga qahrim? [Lessing 2005, 81].</p>

Richard singlisining musulmon qavmidan bo'lgan insonga turmushga chiqishini rad etadi. Musulmon va nasroniylar o'rtasidagi nikoh va undan keyingi – Sheryurakning musulmon davlatiga do'q-po'pisalariga qaramasdan Salohiddin asirdagi mahbuslarni ozod qilishdan bosh tortdi.

Lessing nasroniylar va musulmonlar o'rtasidagi bunday munosabatni o'z asarida tanqid ostiga oladi:

<i>Asliyat:</i>	<i>Tarjima:</i>
Saladin: --Die Tempelherren, Die Christen nicht, sind schuld: sind nicht, als Christen, Als Tempelherren schuld [Lessing 1954, 361].	Aybdor nasroniylar emas, balki ibodatchilar. Bunda ular nasroniy sifatida emas, tamplierlar sifatida aybdordir. (taglama tarjima bizniki – M.A.)

Lessing Sulton Salohiddinning franklar bilan bo'lib o'tgan janglarda g'olib chiqqanligi haqidagi tarixiy manbalarni ham yaxshilab o'rganadi. Franklar bilan jangda Sulton Salohiddin bezgak kasaliga chalinib, uning ahvoli og'irlashadi. Bu paytda bir qancha tabiblar chaqirtiriladi. Ular orasida Ispaniya, Misr va Suriyada dong'i ketgan tabib Musa ibn Ma'mun¹ (Moses ben Maimon) ham bor edi. Bu tabiblar uning hayotini saqlab qololmaydilar [Maalouf 2004, 232].

Yozuvchi Amin Maaluf sulton Salohiddinning so'nggi kunlarini shunday tasvirlaydi: "1193-yilning fevral oyida u o'zining so'nggi kunlarini Damashqda o'tkazayotganda, ahvoli juda og'ir edi. U na ovqat yer edi, na suv ichardi. 1193-yilning 2-martida to'shakda mixlanib yotgan paytida imom-xatib unga "Qur'on"dan quyidagi surani o'qiydi: "Albatta, Rabbingiz osmonlar va Yerni olti kunda yaratib, so'ngra Arsh uzra mustaviy bo'lgan Allohdir. Ish tadbirini (puxta) ko'rar. Uning iznisiz biror shafolat qiluvchi bo'lmas. Ana o'sha Alloh Rabbingizdir, Unga ibodat qilingiz!" [Qur'oni Karim 10/3] Salohiddin 55 yoshida so'nggi bor sekin jilmayib, iliq tabassum bilan abadiy uyquga ketadi. Undan o'n yetti o'g'il va bir qiz qolgandi. Uning boyligini yigirma dinor va bir dona oltin tanga tashkil etardi".

Sulton Salohiddin siymosining badiiy talqini

Sulton Salohiddin hayoti va salib yurishlari haqidagi tarixiy voqea-hodisalarni yevropaliklar xolis ifoda etadilar. Ayniq-

¹ Musa ibn Ma'mun (1135-1204) – yahudiy faylasuf, talmudchi, astronom, fizik va

sa, Lessingning “Donishmand Natan” dramasida sulton Salohiddin hayot yo’li va uning ezgu ishlari, bag’rikengligi, saxovatpeshaligi yuqori o’rinlarga ko’tarilgan.

Arnold Byuler (Arnold Bühler, 1855-1837) o’zining “Fridrix Barbarossaning salib yurishlari” (“Der Kreuzzug Friedrich Barbarossas“, 1187–1190) kitobida shunday ma’lumotlarni keltirgan: “Salohiddin va Barbarossa bir-birlari bilan yuzma-yuz uchrashmasa-da, juda yaqin do’st bo’lib, ular o’zaro sovg’a-salomlar olishar va tajribalar almashib turishar edi. Ularning yaqin do’stligi va siyosiy qiziqishlari tufayli Salohiddinning o’g’illaridan biri olmon qiroli Barbarossaning qizini sevib qoladi. Salohiddin 1173-yili Barbarossaning qizini qo’lini so’rash maqsadida elchi va sovg’a-salomlar yuboradi” [Buhler 2002, 44].

Salohiddinning maqsadi – nasroniy din vakillari, ayniqsa, qiroil oilasi bilan munosabatlarni qon-qardoshlik orqali chuqurlashtirish, shu bilan birga barcha nasroniylarni asirlikdan ozod qilish edi. Islom diniga nisbatan diniy aqidaparastligi ustunligi bois Barbarossa bu taklifga rozi bo’lmaydi. Salohiddinning mulozimlar, baronlar va hukmdorlarga yozgan xatlarida ham bunday uylanish ta’qiqlanmaganligi bayon etiladi. Yevropaliklar sulolasi yuqori qatlam qavmlari bilan turmush qurishni afzal ko’rishgan. Salohiddinning elchilari 1173-yilning noyabridan 1174-yilning mart oyigacha Barbarossaning javobini intiq bo’lib kutishadi. Salohiddinning ko’rsatmasiga ko’ra, choparlari Barbarossaga Sharq va G’arb sulolalari o’rtasidagi siyosiy tenglikni har ikki hukmdor o’rtasidagi do’stlikning mustahkamligi belgilashini yetkazib qo’yadilar. Rad javobini bersa-da, Barbarossa sulton Salohiddin bilan diplomatik munosabatlarni uzmasligi va diniy qadriyatlarga amal qilishini aytib, Sulton Salohiddinga xat yozadi:

“Hazrati oliylari, Siz bizga yo’llagan maktubingizni biz, baronlar va hukmdorlar katta hurmat bilan kutib oldik. Biz bir-birimizdan masofa jihatdan uzoq bo’lsak-da, qalbimiz orqali bir-birimiz bilan yaqin bog’langanmiz”¹.

Lessing boshqa millatlar madaniyatidagi ayrim jihatlarni islom madaniyatida ham ko’radi. U nasroniylar va musulmonlar o’rtasidagi insoniy munosabatlarni ko’rsatish maqsadida “Donishmand Natan” dramasining 5-pardasida nikoh shartlarini tasvirlaydi.

Dramada Salohiddinning ukasi Asad (asl ismi Volf fon Filnek) olmon millatiga mansub qiz Shtaufen bilan turmush qurishi tasvirla-

---

tabib.

¹ Damashqdagi Salohiddin qabr toshiga bitilgan yozuv.

nadi. Ular (Asad va Shtaufen xonim) ikki farzand ko'radilar – biri Rohib (Leo fon Filnek) va biri Rexa (Blanda fon Filnek) edi. Salohiddin Rohib va Rexaning amakisi edi.

Asliyat:	Tarjima:
<p>Nathan: Ihr seid kein Stauffen! Heißt Curd von Stauffen nicht! Denn Eure Mutter--die war eine Stauffin. Ihr Bruder, Euer Ohm, der Euch erzogen, Dem Eure Eltern Euch in Deutschland ließen, Als, von dem rauhen Himmel dort vertrieben, Sie wieder hierzulande kamen:-- Der Hieß Curd von Stauffen; mag an Kindes Statt Vielleicht Euch angenommen haben! Euer Vater... Nannte Sich Wolf von Filnek; aber war kein Deutscher... War einer Deutschen nur Vermählt; war Eurer Mutter nur nach Deutschland Auf kurze Zeit gefolgt... Er sprach am liebsten Persisch... Saladin: Mein Bruder! ganz gewiß! Mein Assad! Ganz Gewiß! [Lessing 1954, 477-481].</p>	<p>Natan: Siz - Shtaufenmassiz? Siz – Lev fon Filneksiz. Shtaufenlar naslidan bo'lgan onangiz. Va uning akasi – sizning tog'angiz, Germaniyaning og'ir iqlimi sabab, Kelib qolganidan keyin bu yerga, Sizni o'z uyida tarbiyalagan, O'g'il qilib olmoq fikri ham bo'lgan. Sizning otangiz... Ismi uning Volf fon Filnek edi. Faqat ismigina, xalos. Aslida Nemis emasdi u. Uylangan edi u nemis ayolga Va borib u bilan Germaniyaga, Uzoq turmagandi... ...u barcha Tillar orasida fors zabonini Hammasida a'lo, yuksak ko'rardi. Salohiddin: Mening ukam! Albatta, u – ukam! Mening Asadim! [Lessing 2005, 103-107].</p>

Lessing bu bilan kitobxonlarga diniy xurofotning kuchini yetkazmoqchi edi. Islom dini vakili sulton Salohiddin va nemis qiroli Richard Barbarossa o'rtasidagi munosabatlar esa nasroniylilik va

islom dinlari o'rtasidagi madaniyatlararo bahs-munozara yuritishga sabab bo'ldi. Sulton Salohiddin Barbarossaga xat yo'llanganidan roppa-rosa bir yildan so'ng delegatsiyaning bir guruhi Misr va Suriyaga tashrif buyurishdi.

Lessing "Donishmand Natan" dramasi diniy ishonch-e'tiqod tushunchalari bilan boyitib taqdim etishga uringandi. Bu asarda uch din – yahudiy, nasroniy va musulmon dinlari vakillari siymosini yuksak mahorat bilan ifodalagan. XII asr Quddus shahri uchun salib yurishlaridagi hukmdor sulton Salohiddin – islom dini vakili, Natan –salib yurishlari jangida nasroniylar tomonidan o'z oilasidan ajralib qolgan yahudiy savdogar, Natanning yonayotgan uyi ichidan o'z tarbiyasiga olgan nasroniy qizni olib chiqqan Rohib esa nasroniy diniga mansub bo'lib, ular dramada asosiy qahramonlar sifatida gavdalantirilgan.

Sulton Salohiddin valine'matlik qilib, o'z asiri – yosh nasroniy – rohib yigitni ozod qiladi va vatani Germaniyaga ketishiga ruxsat beradi. Rexa o'z xaloskori ritsar yigitni ko'rishga nechog'lik ishtiyoqmand bo'lmasin, u qizdan o'zini olib qochib yuradi, nihoyat, qiz ritsar yigit bilan uchrasharkan, uni nechog'lik sevib qolganini tushunib yetadi. Yigit ham qizni yoqtirib qoladi. Lekin u bilan birga bo'lolmasligini yaxshi biladi. Sababi, Rexa va u turli dinlarga mansub edilar. Nasroniy din himoyasiga tikkan, qasamyod qilgan jangovar, ammo mag'lub ritsar qizaloqni sevgisini qabul qilishi aslo mumkin emasdi. Qolaversa, uni qallig'i sifatida vatani Germaniyaga olib ketishga haddi ham sig'masdi. Drama yakunida nasroniy ritsar yigit va yahudiy Natanning asrandi qizi Rexa aslida, bir ota va bir onaning zurriyodlari ekanligi ma'lum bo'ladi. Ularning otasi – Sulton Salohiddinning daraksiz ketgan va Yevropaga borib yashab qolgan ukasi Asad bo'lib chiqadi. Darvoqe, tarixiy manbalarda qayd etishicha, sulton Salohiddinning ukasi salib yurishlari va diniy murosasizliklarning oldini olish maqsadida Damashqda Angliya qiroli, salib yurishi qo'mondoni Richard II Sheryurak bilan muzokaralar olib borgan, u bilan do'stlashib, sulh tuzishga erishgan. Kelishuvga binoan, Sulton Salohiddin qiroli Richard fuqarolarining muqaddas Quddus shahriga uch yil mobaynida ziyoratga kelib-ketishlari uchun ruxsat bergan. Bundan chiqdi, Lessing dramasiidagi voqealar tasviri jarayonida bu tarixiy haqiqatni ham e'tiborga olgan.

Muallif drama so'nggidagi islom madaniyatini, do'stlik-birodarlikni hamda qon-qardoshlik imkoniyatlarini dramadagi Salohiddin, Rexa va Rohib o'rtasidagi qon-qardoshlikda, ularning dialoglari orqali aks ettiradi. Bu bilan Lessing barcha din vakillari dini

va e'tiqodidan qat'i nazar o'zaro turmush qurishga haqli ekanligini ko'rsatib o'tgan. Asar so'nggida kitobxon yoki tomoshabin Rohib va Rexa Sulton Salohiddinning vafot etgan ukasi farzandlari, Asad esa Natanning sobiq yaqin do'sti ekanligiga guvoh bo'lishadi.

Lessing "Donishmand Natan" dramasini salib yurishlari voqealari va ishtirokchilari haqidagi ma'lumotlar bilan boshlab, asar so'nggida G'arb va Sharq o'rtasida tolerantlik va hamjihatlikni o'rnatish masalasini o'rtaga tashlagan. Bu barcha odamlar o'zaro do'st-birodar, do'st-birodarlar esa bir-birlari bilan hech qachon murosasizlikka borishmaydi, degan xulosani beradi.

Natan va sulton Salohiddin o'rtasidagi suhbat buning tasdig'idir:

Asliyat:	Tarjima:
Nathan: Nun, wenn du selbst darauf verfällst:-- Nimm die Versicherung hier in diesem Buche! Saladin (indes er darin geblättert): Ich meines Bruders Kinder nicht erkennen? Ich meine Neffen--meine Kinder nicht? Sie nicht erkennen? ich? Sie dir wohl lassen? (Wieder laut.) Sie sind's! Sie sind es, Sittah, sind's! Sie sind's! Sind beide meines... deines Bruders Kinder! (Er rennt in ihre Umarmungen.) Saladin (zum Tempelherrn). Nun mußst du doch wohl, Trotzkopf, mußt mich lieben! Tempelherr: Ich deines Bluts!--So waren jene Träume, Womit man meine Kindheit wiegte, doch-- Doch mehr als Träume! (Ihm zu Füßen fallend.) [Lessing 1954, 481].	Natan: Juda to'g'ri topding: mana dalili! (Qo'liga daftar tutqazadi.) Salohiddin: (daftarni varaqlab) Voz kechaymi Asad zuryodlaridan? Men o'z jiyanlarim - farzandlarimdan Tonaymi? Qilaymi yo senga tortiq? (Yana baland ovozda.) Ular! Zita, eshitayapsanmi? Ular - U ham, bu ham ukam zuriyodi erur! (Ularning quchog'iga talpinadi.) Salohiddin (Rohibga) O, qaysar! Endi majburdiansan meni sevmoqqa! Rohib: Demak, menda sening qoning oqmoqda! Demak, qachonlardir meni sehr etgan Tushlarim - shunchaki tush emas ekan? (Uning oyog'iga yiqiladi) [Lessing 2005, 108].

Drama yakunida Rohib va Rexa obrazlari vositasida qon-qardoshlik munosabatlari gavdalantirilgan. Sulton Salohiddinning

ukasi Asad Shtaufenlar sulolasidan bo'lmish nasroniy ayolga uylangan va u bilan Yevropaga ko'chib ketgan. Yevropada u ayoldan o'g'il farzand ko'radi. Asad xotini va o'g'li bilan yana Sharqqa qaytadi. U yerda ikkinchi farzandi – qizi tug'iladi, xotini esa vafot etadi. Bu sirdan Natan Rohib va Zitani dramaning so'nggi pardasi, so'nggi sahna ko'rinishida voqif qiladi:

Asliyat:	Tarjima:
Nathan: Ihr seid kein Stauffen! Heißt Curd von Stauffen nicht! Denn Eure Mutter--die war eine Stauffin. Ihr Bruder, Euer Ohm, der Euch erzogen, Dem Eure Eltern Euch in Deutschland ließen, Als, von dem rauhen Himmel dort vertrieben, Sie wieder hierzulande kamen:--Der Hieß Curd von Stauffen; mag an Kindes Statt Vielleicht Euch angenommen haben! Euer Vater... Nannte Sich Wolf von Filnek; aber war kein Deutscher... War einer Deutschen nur Vermählt; war Eurer Mutter nur nach Deutschland Auf kurze Zeit gefolgt... Er sprach am liebsten Persisch... Saladin: Mein Bruder! ganz gewiß! Mein Assad! Ganz Gewiß! [Lessing 1954, 477-481].	Natan: Siz – Shtaufenmassiz? Siz – Lev fon Filneksiz. Shtaufenlar naslidan bo'lgan onangiz. Va uning akasi – sizning tog'angiz, Germaniyaning og'ir iqlimi sabab, Kelib qolganidan keyin bu yerga, Sizni o'z uyida tarbiyalagan, O'g'il qilib olmoq fikri ham bo'lgan. Sizning otangiz... Ismi uning Volf fon Filnek edi. Faqat ismigina, xolos. Aslida, Nemis emasdi u. Uylangan edi u nemis ayolga Va borib u bilan Germaniyaga, Uzoq turmagandi... ...u barcha Tillar orasida fors zabonini Hammasida a'lo, yuksak ko'rardi. Salohiddin: Mening ukam! Albatta, u – ukam! Mening Asadim! [Lessing 2005, 103-107]

Rexa (asl ismi Blanda fon Filnek)ni avval otboqar – shogird-Rohib va so'ng yahudiy Natan asrab olgan edi. Uning otasi Asad

esa nasroniylar tomonidan Askolon¹ shahrida yerga tiriklayin ko'milgan. Bu haqda dramaning 4-parda 7-sahna ko'rinishida ushbu ma'lumotlar keltirilgan:

Asliyat:	Tarjima:
Klosterbruder: Hört doch Vor allen Dingen, wie ich selber nur Erst heut an dies mein Euch vertrautes Pfand Erinnert worden. Es lebe hier herum ein Jude, der Ein Christenkind als seine Tochter sich Erzöge. Hat Euch ein Reitknecht nicht vor achtzehn Jahren Ein Töchterchen gebracht von wenig Wochen? Ei, seht Mich doch recht an!--Der Reitknecht, der bin ich. Der Herr, von welchem ich's Euch brachte, War--ist mir recht--ein Herr von Filnek.--Wolf Von Filnek! Nathan: Richtig! Klosterbruder: Weil die Mutter kurz Vorher GESTorben war; und sich der Vater Nach--mein ich--Gazza plötzlich werfen mußte, Wohin das Würmchen ihm nicht folgen konnte: So sandt' er's Euch. Und traf ich Euch damit Nicht in Darun? Nathan: Ganz recht! Ihr tragt mich mit dem Kinde zu Darun. Klosterbruder: O schön! So werd't Ihr seines Töchterchens Euch um so lieber angenommen haben. [Lessing 1954, 443-445].	Shogird-Rohib: Darvoqe, o'zim ham ayni ushbu kun Eslab qoldim o'sha sizga qoldirgan Garovim haqda. Bir yahudiy yetim nasroniy qizni, Tarbiya qilganmish o'z farzandidek. O'n sakkiz yil bundan muqaddam Qandaydir otboqar bir qizaloqni Topshirmaganmidi sizga? Diqqat qilib qarang! Otboqar -- menman! Menga qizaloqni Topshirgan janob ismi, chamamda, Fon Filnek edi-yov! Volf fon Filnek! Natan: Ha, shunday! Shogird-Rohib: Onasi vafot qilgan edi Undan sal olsdin; otam yo'l olarkan G'azo tarafiga, qizchani o'zi-la Olib ketolmay, u meni siz tomon Jo'natgan edi; Esingizda bo'lsa; Sizlarga Dorun shahri yaqinida Yetib olgan edim, shunday emasmi? Natan: Qizchani Dorunda olgandim sizdan, Undan oldin esa... Shogird-Rohib: Sharaf bo'lsin unga! Siz qizaloqni Undan qabul qilib olgansiz mamnun? [Lessing 2005, 72- 74].

¹ Askalon -- G'azoning shimolidagi dengiz bo'yi port shahar; Salib yurishi davrida ko'p martalab ikki tomondan ham tor-mor qilingan. 1187 yilda Sulton Salohiddin tomonidan egallangan.

Asadning o'g'li (asl ismi Leo fon Filnek) Sulton Salohiddin bilan kurashda yengilgan va taslim bo'lgan edi. U yahudiy Natan asrab olgan qiz – Rexaning qondosh akasi edi. Bu haqda Natan shogird-Rohibga quyidalarni so'zlaydi:

Asliyat:	Tarjima:
Nathan: ...Wißt Ihr denn nicht wenigstens, was für GESchlechts Die Mutter war?--War sie nicht eine Stauffin? Hieß nicht ihr Bruder Conrad von Stauffen?--und war Tempelherr? [Lessing 1954, 449].	Natan: Loaqal onasi kimligi uning Sizga ma'lummasmi? Axir, Shtaufen Onasi emasmi edi bu qizning? Akasi – Uning Konrad fon Shtaufen emasmi? Rohib-jo'mard? [Lessing 2005, 7].

Rohib va Rexa Salohiddin va Zitaning ukasi Asadning farzandlari Lessing tomonidan ilgari surilgan kishilar o'rtasidagi do'stlik va birodarlik munosabatlariga olmon lirik shoiri va adabiyotshunos olim Peter Horst Noymann¹ (Peter Horst Neumann) yuqori baho berar ekan, shunday deydi:

“Lessing “Donishmand Natan” dramasida otalik huquqi mavzusida o'z fikrlariga xulosa yasadi. Lessing fikrlari chuqur va ko'p ma'noga ega bo'lgan masala hisoblanib, u barcha masalalar bilan umumlashgan holda boshqa dramalarga nisbatan aniq va batafsil yoritilgandir. Xulosa qilish mumkinki, bu drama tarbiyaviy ahamiyatga ega drama hisoblanadi. Kitobxon yoki tomoshabinlar musulmonlar siymosini yanada yorqinroq tasavvur qilish maqsadida, biz Lessingning “Donishmand Natan” dramasida islom, yahudiy va nasroniy din vakillarining ishonch-e'tiqod masalasidagi qarashlarini bir-biriga taqqoslab tahlil qilardik.

“Donishmand Natan” dramasida ayol siymosining tasviri

Lessing dramada Islom madaniyatidagi ayollar siymosini tasvirlar ekan, insoniylik va adolatparvarlik g'oyalarini aks ettirishni maqsad qilib qo'yadi:

¹ Peter Horst Noymann (1936-2009) – olmon lirik shoiri, esse yozuvchi va adabiyotshunos olim.

Asliyat:	Tarjima:
<p>Saladin: --Laß dir doch nicht bange sein! Und weißt du was? Sobald der Väter zwei Sich um dich streiten:--laß sie beide; nimm Den dritten!--Nimm dann mich zu deinem Vater!</p> <p>Sittah: O tu's! o tu's! [Lessing 1954, 473].</p>	<p>Salohiddin: Xalos qil qalbingni barcha qo'rquvdan, Va, – bilki, –men senga otaman deya Bahsga kirishsa gar ikki inson, Voz kechg'in bir yo'la ikkovidan ham, Uchincisin tanla! Masalan, meni!</p> <p>Zita: Rozi bo'li! "Xo'p" degin! [Lessing 2005, 98].</p>

Kezi kelganda aytib o'tish lozimki, hatto islom madaniyatida musulima ayollarning tutgan o'rni Yevropa tillariga o'girilgan diniy kitoblar orqali Ispaniya, Italiya, Fransiya, Germaniya, Angliyada ham ma'lum edi. Bu mamlakatlar adabiyotida musulima ayollar obrazi (masalan Monteskening "Fors nomalari", Volterning falsafiy qissalarida) ham tasvirgalangan. Ayniqsa, 1143-yili lotin tiligao'girilgan "Qur'on" bahs-munozaralarga chek qo'ydi. Masalan: Salohiddinning singlisi Zitaning ismi ayrim manbalarda berilishi-cha, Sill-alscham yoki Sillah Alschem deb atalgan [Marin 1778, 319].

"Donishmand Natan" dramasi Zita ismini Annemarie Schimmel (Annemarie Schimmel) "Islom dunyosi ifodasida G'arb-Sharq talqini" ("West-Ostliche Annäherung Europa in der Begegnung mit der islamischen Welt") deb nomlangan asarida quyidagicha taxmin qiladi:

"Horun¹ opasining obrazi Lessingni ilhomlantirib, "Donishmand Natan" dramasi Sulton Salohiddinning singlisi Zitaga o'zlashtirilgan bo'lishi mumkin". Bunga qo'shimcha qilib yana shunday deydi: "Donishmand Natan" dramasi uch dinga nisbatan o'zining tolerantligi bilan barcha dramalardan ajralib turadigan eng ajoyib dramadir. XVIII asrdagi umriboqiy sharqona yolg'iz asar hamdir [Birus 1998, 56].

Zita obrazini Lessing "Donishmand Natan" dramasi Sulton Salohiddinning singlisi siymosida aks ettirar ekan, Zita va shunga o'xshash ism na arab, na fors tilida uchraydi. Zita ismining turfa

¹ Horun ar-Rashid – Abbosiddin sulolasining beshinchi xalifasi bo'lib, 23 yil (hijriy 170–193 yillari) Islom davlatini boshqargan.

yozma variantlarini Lessing tarixiy manbalardan olgan. Tarixiy manbalarda "Sittolsyama, Sittalscham, Sittal Scham, Sittah Alscham", yoki "Sillalscham", ayniqsa, "Sillah Alscham" tarzida berilgani ko'proq uchraydi" [Birus 1998, 139]. So'nggi ikki – "Sillalscham" va "Sillah Alscham" variantlari oddiy –nashr qilish jarayonidagi xato ko'rsatilgan. "Sittah Alscham" shaklini Lessing qisqartirgan holda Zita tarzida bergan. Salohiddin singlisining haqiqiy ismi aslida Sitt aš – šam edi.

Lessing xalifalar davrida malikalar yoki qirolichalar qiyofasidagi musulima ayollar xarakterini o'rganib, Zita obrazini dramaga moslab yaratadi. Lessing ko'rib chiqqan boshqa barcha sharqona tarixiy manbalarda Zita ismi biroz o'zgargan holda berilgani kuzatiladi. Arablar tarixida berilishicha, bu ism yuqori tabaqadagi musulmalar ismi bo'lib, "Zit-Zubayda" va "Zit Al-Malik" tarzida ko'proq qo'llangan. Zita ismi Lessing o'rgangan asosiy manba – Marinning "Salohiddin tarixi" (1758-yil) asarida ham uchraydi: "Sulton Salohiddin Quddus shahridagi kambag'al-bechora nasroniylarga xayr-saxovat ko'rsatish maqsadida asir tushgan juvonlarning erlarini, bolalarini ozod qilib yuborgan. O'zining kundalik ehtiyoj mollari va boyliklarini ularga ulashib bergan edi" [Marin 1778, 319].

Lessing Salohiddin va Zita o'rtasidagi suhbat orqali Sharq madaniyatida erkak va ayollar huquqlari teng ekanligini tasvirlaydi. Zita faol va jonkuyarligi bilan birga qattiqqo'l va talabchan, qolaversa, siyosiy jihatdan ancha yetuk va ziyoli ayol sifatida tasvirlanadi. Bu obraz orqali musulmon madaniyatini, ayniqsa, uning an'analarini, xotin-qizlarning haramdagi hayotini ham tasvirlashga muvaffaq bo'ladi. Sulton Salohiddin singlisining saroy hovlisidan uzoqda yashashini xohlamagani uchun, o'z xonasining yonidan xona ajratib bergani haqida dramaning II parda 4-sahna ko'rinishida so'z boradi:

Asliyat:	Tarjima:
Sittah: Wenn auch nicht bleiben... im GESicht euch bleiben-- Doch hier im Ne benzimmer [Lessing 1954, 399]	Sening yoningda qola olmayman... shunday bo'lsa-da, qo'shni xonada bo'laman. (taglama tarjima bizniki - M.A.)

Lessing diniy, siyosiy va oilaviy munosabatlarni aka-singil Sulton Salohiddin va Zita obrazlari orqali gavalantirar ekan, butun

ommaga islom ahli va uning madaniyatiga xos go'zal jihatlarni ochib beradi.

Xulosa

G.E.Lessingning asosiy maqsadi – musulmonlar va nasroniylar o'rtasidagi o'zaro hamjihatlik va totuvlik rishtalarini bog'lash hamda G'arb va Sharq o'rtasidagi munosabatlarni barqarorlashtirish edi. U o'z dramalarida yahudiy, nasroniy va musulmonlarni bir-biriga raqib emas, balki bir-biriga hamkor-sherik sifatida tasvirladi. Bu bilan hozirgi davr va kelajak oldida turgan, bartaraf etib bo'lmaydigan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy masalalarga yechim topdi va dunyoda dinlararo va madaniyatlararo tolerantlik g'oyasini o'rnatishga o'z hissasini qo'shdi.

Lessing islom dini va madaniyati ustida olib borgan tadqiqotlarida sharqshunos olimlar – Pokkok¹, Golius², Sale³, Okley⁴, Gagnier⁵, Bartolome d' Yerbelo⁶ning diniy asarlari va Volter⁷, Kardanus⁸ va Remarusning tarixiy asarlarini chuqur o'rganib, tahlil qiladi. U "Qur'on"ning Sale tarjimasini, Xalifa Augier de Marignusning hukmronligi davrida arablar va Muhammad (s.a.v.) payg'ambar tarixi, Volter va Marinning Sharqqa oid tarixiy asarlari, arab shoiri Rayske she'riyati, qadimgi misrliklarning mo'miyolash haqidagi asarlari va Arabistondagi butparastlar tarixini ham chuqur o'rgangan edi.

Gotthold Efraim Lessingning "Donishmand Natan" dramasi tolerantlik g'oyalari ilgari surilgan drama, oilaviy rishtalar haqidagi roman, ma'rifatparvarlik an'analariiga boy, insonparvarlik va diniy e'tiqod ifodalangan sahna asaridir. Dramaning butun mazmunini, asosan, islom dini vakillari va ularning faoliyati tashkil etadi. Lessing insonparvarlik va tolerantlik g'oyalarini, xalqlar o'rtasidagi mehr-muhabbat, hurmat-e'tibor va xayr-saxovatni, balki dushman va g'animlar o'rtasida nasroniylikning muhitini yoritishga muvaffaq bo'lgan.

¹ Edavard Pokkok (1604-1691) – ingliz sharqshunos olimi.

² Yakob Golius (1596-1667) – gollandiyalik sharqshunoslik olim.

³ Georg Sale (1697-1730) – ingliz sharqshunosi. 1734-yilda "Qur'on"ni ingliz tiliga tarjima qilgan.

⁴ Simon Okley (1678-1720) – ingliz sharqshunos olimi.

⁵ Jon Gagnier (1670-1740) – fransuz sharqshunos olimi.

⁶ BNartolme d'Erbelo (1625-1695) – fransuz sharqshunos olimi.

⁷ Fransua Mari Arue Volter (1694-1778) – fransuz ma'rifatparvari, adib va faylasuf.

⁸ Hieronomus Kardanus (1501-1576) – faylasuf olim.

Adabiyotlar

- Birus, Hendrik. 1978. *Poetische Namensgebung zur Bedeutung der Namen in Lessings „Nathan der Weise“*. Gottingen.
- Buhler, Arnold. 2002. *Der Kreuzzug Friedrich Barbarossas (1187-1190). Bericht eines Augenzeugen*. Stuttgart.
- Der Koran*, Sure 2, Vers 124.
- Eva J. Engel u. Claus Ritterhoff (Hg.). 1998. *Neues zur Lessing-Forschung, Ingrid Strohschneider-Kohrs Ehren am 26. August 1997*. Tübingen.
- Horsch, Silvia. 2004. *Rationalität und Toleranz. Lessings Auseinandersetzung mit dem Islam*. Würzburg.
- Jäger, Ludwig. 1984. *Gotthold Ephraim Lessing „Nathan der Weise“*. Salzburg.
- Jahon adabiyoti* 2004: 2.
- Jahon adabiyoti* 2008: 7.
- Karl-Josef Kuschel. 1998. *Vom Streit zum Wettstreit der Religionen - Lessing und die Herausforderung des Islam*. Düsseldorf.
- Kuschel, Karl-Josef. 2004. *Jud, Christ und Muselmann vereinigt. Lessings „Nathan der Weise“*. Düsseldorf.
- Lessing G.E. 1882. *Übersetzungen aus dem Französischen Friedrichs des Großen und Voltaires*. Hrsg. v. E. Schmidt. Berlin.
- Lessing G.E. 1954. *Gesammelte Werke. II-Band*. Aufbau-Verlag Berlin.
- Lessing G.E. 2005. *Donishmand Natan. Dramatik poema*. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
- Lessing. 1997. *Nathan der Weise*. Ein dramatisches Gedicht. München.
- Lorey, Christop.: 1992. *Lessings Familienbild im Wechselbereich von Gesellschaft und Individuum*. Bonn/ Berlin.
- Maalouf, Amin. 2004. *Der Heilige Krieg der Barbaren. Die Kreuzzüge aus der Sicht der Araber*. München
- Marin. 1778. *Geschichte Saladins Sulthans von Agypten und Syrien*.
- Otto Mann, Lessing. 1949. *Sein und Leistung*. Hamburg.
- Siegfried Seidel. 1963. *Gotthold Ephraim Lessing. Eine Einführung in sein Leben 1729-1781*. Berlin.
- Sigrid Suesse-Fiedler. 1980. *Lessings Nathan der Weise und sein Leser. Eine wirkungsästhetische Studie*. Stuttgart.

Historical Inscriptions about the Crusade in German Literature

(on the example of G.E.Lessing's works)

Alisher Mahmudov¹

Abstract

The article describes the influence of historical information on the Crusades in Western European literature in the XVII-XVIII centuries, in particular in French literature, on the works of German writers. It is thought that the images of the Crusades were interpreted as oriental motifs of tolerance and humanism. In German literature, it is especially acknowledged that the ideas of humanity and tolerance were able to illuminate not only the love, respect, and generosity between peoples, but also the Christian atmosphere among enemies and foes. The author emphasizes that through historical sources, more humanity, tolerance, peace and harmony between East and West are interpreted. The main idea in the works of the enlighteners of this period was to strengthen the bonds of mutual understanding and harmony between Muslims and Christians and to stabilize the relations between the West and the East. German enlightener Gotthold Ephraim Lessing portrays Jews, Christians, and Muslims in their dramas as partners, not rivals. In this way, the author finds a solution to the political, economic, social and cultural issues facing the present and the future, and contributes to the wider promotion of inter-religious and intercultural tolerance and humanism in the world.

Key words: *crusades, tolerance, humanism, enlightenment, Jewish, Christian and Muslim, partnership.*

References

- Birus, Hendrik. 1978. Poetische Namensgebung zur Bedeutung der Namen in Lessings „Nathan der Weise“. Gottingen.
- Buhler, Arnold. 2002. Der Kreuzzug Friedrich Barbarossas (1187-1190). Bericht eines Augenzeugen. Stuttgart.

---

¹ Alisher Y. Mahmudov - Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Karshi State University.

E-mail: alischer-2473@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3570-349X

For citation: Mahmudov A.Y. 2021. "Historical Inscriptions about the Crusade in German Literature (on the Example of G.E. Lessing's Works)". *Golden scripts* 4: 46—75.

Der Koran, Sure 2, Vers 124.

Eva J. Engel u. Claus Ritterhoff (Hg.). 1998. Neues zur Lessing-Forschung, Ingrid Strohschneider-Kohrs Ehren am 26. August 1997. Tübingen.

Horsch, Silvia. 2004. Rationalität und Toleranz. Lessings Auseinandersetzung mit dem Islam. Würzburg.

Jäger, Ludwig. 1984. Gotthold Ephraim Lessing "Nathan der Weise". Salzburg.

Jahon adabiyoti 2004: 2.

Jahon adabiyoti 2008: 7.

Karl-Josef Kuschel. 1998. Vom Streit zum Wettstreit der Religionen - Lessing und die Herausforderung des Islam. Düsseldorf.

Kuschel, Karl-Josef. 2004. Jud, Christ und Muselman vereinigt. Lessings Nathan der Weise'. Düsseldorf.

Lessing G.E. 1882. Übersetzungen aus dem Französischen Friedrichs des Großen und Voltaires. Hrsg. v. E. Schmidt. Berlin.

Lessing G.E. 1954. Gesammelte Werke. II-Band. Aufbau-Verlag Berlin.

Lessing G.E. 2005. Donishmand Natan. Dramatik poema. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.

Lessing. 1997. Nathan der Weise. Ein dramatisches Gedicht. München.

Lorey, Christop.: 1992. Lessings Familienbild im Wechselbereich von Gesellschaft und Individuum. Bonn/ Berlin.

Maalouf, Amin. 2004. Der Heilige Krieg der Barbaren. Die Kreuzzüge aus der Sicht der Araber. München

Marin. 1778. Geschichte Saladins Sulthans von Agypten und Syrien.

Otto Mann, Lessing. 1949. Sein und Leistung. Hamburg.

Siegfried Seidel. 1963. Gotthold Ephraim Lessing. Eine Einführung in sein Leben 1729-1781. Berlin.

Sigrid Suesse-Fiedler. 1980. Lessings Nathan der Weise und sein Leser. Eine wirkungsästhetische Studie. Stuttgart.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalariga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta-siga yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida

muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi qo'yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma'lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida ( ) satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [ ] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL.
Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany:
Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar:
Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek
matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti.
<http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni:
maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti."
Oltin bitiglar 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "*The Chicago Manual of Style, 16th Edition*" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

Ushbu son "Oltin bitiglar" tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: goldenscripts@gmail.com
Tel.: +99891 166-31-38
Bosishga 28. 12. 2021-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8
Jurnal 2017-yil 26 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi
tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.
"Mashhur-Press" bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.: +99890 900 75 77,
+99894 659 94 62